

مزاج به مثابه کهن‌الگو در طراحی معماری حمام ایرانی

جواد دیواندری*

استادیار گروه معماری، دانشکده معماری و هنر، دانشگاه کاشان

احمد دانائی‌نیا**

استادیار گروه معماری، دانشکده معماری و هنر، دانشگاه کاشان

مهدی صیادی***

پژوهشگر و مدرس عرصه تاریخ طب سنتی ایرانی اسلامی

مرضیه امامی‌مبیدی****

دانشجوی کارشناسی ارشد معماری، دانشکده معماری و هنر، دانشگاه کاشان (نویسنده‌ی مسئول)

تاریخ دریافت مقاله: ۹۵/۱/۲۵ تاریخ پذیرش نهایی: ۹۵/۷/۲۷

چکیده:

مزاج یکی از مفاهیم بنیادین در طب ایرانی-اسلامی است که معماران ایران زمین از گذشته‌های دور در تلاش بوده‌اند تا در خلق آثار معماری، از آن به عنوان الگو بهره گیرند. با توجه به اهمیتی که دین و اخلاق بر سلامت جسم و زمینه‌سازی آن بر سلامت روح دارد؛ معماری حمام‌های ایرانی نیز -که آشخور آن مبانی دینی و اخلاقی است- در راستای سلامت جسم و روح و مبتنی بر آموزه‌های طب سنتی-اسلامی به عنوان یک کهن‌الگو، در انطباق کامل با الگوی مزاج طراحی شده است. از همین رو، آرامشی که فرد پس از استحمام به دست می‌آورد؛ با مفاهیم کاربردی نهفته در معماری حمام پیوند مستقیم داشته است. تلاش نگارندگان بر آن بوده تا با بازشناسی جنبه‌های درمانی در متون طب دوره‌ی اسلامی چگونگی و نحوه‌ی تجلی مفاهیم مطرح شده را در معماری حمام بررسی نمایند. پرسش‌های کلیدی پژوهش، متمرکز بر دو موضوع اصلی است. نخست آنکه آرای حکمای اسلامی بر شکل‌گیری معماری حمام چگونه اثر گذاشته است؟ و نیز آنکه در معماری حمام ایرانی، مزاج دارای چه مشخصه‌هایی است؟ برای پاسخ‌گویی به این دو پرسش از روش موردپژوهی بهره‌گیری از راه‌کارهای ترکیبی و برای گردآوری اطلاعات مورد نیاز از روش کتابخانه‌ای و میدانی استفاده گردیده است. در بخش مطالعات میدانی، ده نمونه از گونه‌های معماری حمام ایرانی که از لحاظ کیفیت واجد ارزش بوده و می‌توانسته در بیان مفاهیم منبعت از مزاج‌شناسی مورد بهره‌برداری قرار گیرد؛ انتخاب شده است. در انتخاب نمونه‌ها، عامل اقلیم -که از عوامل مؤثر بر مزاج و گونه‌شناسی معماری حمام است- مورد توجه قرار گرفته و تلاش شده تا از هر اقلیم، نمونه‌ای برگزیده شده باشد. آنچه پژوهش حاضر در فرجام کار بر آن تأکید دارد؛ توجه به تأثیر آرای حکمای طب ایرانی-اسلامی و مراتب سلامتی در قالب دو رویکرد شست و شو- نظافت و درمانی بودن معماری حمام ایرانی قابل شناسایی است. نتایج مبین آن است که میان مفاهیم بهداشتی و مفاهیم درمانی رابطه‌ی مستقیمی وجود دارد. این مفاهیم که به عنوان معیارهای طراحی در آثار تحلیل شده به شکل چهار بیت (خانه‌ی اول گرم و خشک-خانه‌ی دوم سرد و تر-خانه‌ی سوم گرم و تر-خانه‌ی چهارم گرم و خشک) مطرح و تبیین شده‌اند؛ از رابطه‌ی پاکیزگی تن و درمان (تعادل جسم و ایجاد سلامتی) با بهره‌گیری از الگوی مزاجی سخن می‌گویند.

واژه‌های کلیدی: طب اسلامی- ایرانی، مزاج، چهار خانه حمام، حمام ایرانی.

۱. مقدمه

بشر از روزی که قدم بر عرصه‌ی خاک نهاده است؛ لابد برای زودودن تن از ناپاکی‌ها چاره‌ای می‌اندیشیده است. ادیان نیز -که بسیاری از مواد بر صحت احکام عرفی پای می‌افشردند- پاک‌کنندگی آب و آتش و خورشید و خاک را پذیرفته و آن را بر پیروان خویش مقرر داشته‌اند. طبیعی‌ترین و سودمندترین عنصری که بشر پیش روی داشته؛ آب بوده است. با نگاه به عملکرد و جایگاه حمام‌ها^۱ و در حفظ سلامتی و پیشگیری و دفع برخی از بیماری‌ها در می‌یابیم که اصول و ساختار شکلی و عملکردی حمام‌ها منطبق با مزاج انسان پایه‌ریزی شده است. مزاج‌شناسی^۲ جایگاه ویژه‌ای در طب سنتی دارد؛ زیرا اصول کلی در تشخیص درمان و حفظ سلامتی منطبق بر مزاج‌شناسی است. با بررسی مزاج‌شناسی و جایگاه آن در طب سنتی ایران^۳ دریافت می‌شود که این مکتب طبی مبتنی بر مزاج سامان یافته است. عدم مطالعات کافی و وافی در حوزه‌ی ورود و کاربرد مزاج در معماری علی‌رغم نقش کاربردی آن در معماری گذشته، ورود به موضوع را از ضرورت بیشتری برخوردار می‌کند. از این رو به منظور یافتن پاسخی برای پرسش‌های طرح شده، کندوکاو در آثار متفکران و حکمای اسلامی ضرورت می‌یابد^۴ و نظرات صاحب‌نظرانی چون امام رضا(ع) در حوزه‌ی طب اسلامی و ابن‌سینا، فارابی، ابن‌عربی، ابن‌خلدون، جرجانی، اهوازی، خراسانی و کرمانی در بحث طب سنتی، در واکاوی و دستیابی به پاسخی قابل قبول، ضرورت می‌یابد. لازم به ذکر است؛ متفکران اسلامی که آرا و نظرات آنان در این پژوهش مورد کنکاش قرار گرفته است؛ از منظر طبی به مسأله نگریسته و حفظ سلامتی مد نظر آن‌ها بوده است. این مقاله متمرکز به معماری حمام از منظر طب سنتی ایرانی بوده و مقولاتی همچون تشریح علوم وابسته، تاثیرات فیزیولوژیک حمام بر بدن، آشنایی با فضاها و سلسله‌مراتب معماری حمام که در جای خود مهم نیز هستند؛ خارج از موضوع بحث می‌باشد.

پرسش‌های پژوهش

۱. تاثیر آراء حکمای اسلامی بر شکل‌گیری معماری حمام چگونه بوده است؟

۲. الگوی مزاجی ساختار چهار بیت در معماری حمام‌های تاریخی ایران چگونه بوده است؟

۲. روش و روش‌شناسی تحقیق

در پژوهش حاضر با توجه به پرسش‌های مطرح شده، نوع اطلاعات مرتبط با موضوع، برپایه‌ی زمینه تاریخی و تحلیل آن در نمونه‌های مورد مطالعه است. روش‌شناسی این پژوهش عمدتاً بر پایه‌ی «موردپژوهی و راهکارهای ترکیبی» می‌باشد. اخذ اطلاعات لازم از طریق اسناد کتابخانه‌ای مبتنی بر تاریخ متون طب دوره اسلامی و اسناد معاصر انجام شده است. منابع به گونه‌ای انتخاب گردیده تا دوره‌های مختلف تاریخی را در خود داشته باشند (گروت و وانگ ۱۳۸۴، ۳۴۱) که عبارتند از: رساله‌ی ذهبیه (امام رضا ۲۰۱ ه.ق؛ امیرصادقی ۱۳۵۱)، قانون در طب (ابوعلی‌سینا، شرفکندی ۱۳۶۷)، مفرح القلوب (رزانی ۱۳۹۱)، دفع المضار الکیه عن الابدان الانسانیه (ابوعلی سینا ۳۹۲-۴۰۳ ه.ق؛ عباسپور ۱۳۸۷)، خلاصه‌الحکمه (عقیلی خراسانی ۱۱۹۵ ه.ق؛ ناظم ۱۳۸۵)، ذخیر‌خوارزمشاهی (اسماعیل جرجانی ۵۰۴ ه.ق، محرری ۱۳۸۰)، رساله دلاکیه (محمد کریم خان کرمانی ۱۲۷۲)، حفظ الصحه (گیلانی قرن ۵۱۳ ق، چوپانی ۱۳۸۷) از میان متون طب دوره اسلامی، تحقیق در معماری گذشته ایران (پیرنیا ۱۳۸۷)، حمام عمومی در جامعه و فرهنگ و ادب دیروز (روح‌الامین ۱۳۸۶)، معماری حمام در متون طب کهن و مقدمه رساله دلاکیه (رضوی برقی ۱۳۸۸)، بررسی تأثیر محیط طبیعی بر رفتار و اخلاق از دید متفکران اسلامی و نتایج آن در طراحی محیط مصنوع (نقره‌کار و همکاران ۱۳۸۹)، فرهنگ‌واره‌ی گرمابه (لطفی و مسجدی ۱۳۹۲)، رساله حمامیه (صیادی و همکاران ۱۳۹۴)، حمام در متون دوره اسلامی؛ نظریه و عمل (طاهری ۱۳۹۵).

پس از ترسیم چارچوب نظری پژوهش، ۱۰ نمونه حمام سنتی شهرهای مختلف ایران (حمام چهار فصل در اراک، حمام اصفهان، حمام بندرعباس، حمام تبریز، حمام کردشت، حمام شیراز، حمام قزوین، حمام لاهیجان، حمام نهاون و حمام یزد) با توجه به تنوع هوا بر اساس اقلیم‌شناسی مزاجی انتخاب شده و الگوهای مزاجی حاصل از راهکارهای درمانی به کار گرفته شده در چهار خانه حمام به صورت تفصیلی مورد تجزیه و تحلیل قرار گرفته‌اند.^۵

۳. پیشینه تحقیق

ایرانیان آب، باد، خاک و آتش را وجود‌آوردندگان عالم و گرداندگان

دین اسلام در خصوص پاکیزگی قائل است این فضا جزو ارکان مهم شهر اسلامی محسوب می شده‌اند. حمام‌های سنتی ایران با الگوی معماری خاص خود، در احیای سلامتی جسم و روان تأثیر بسزایی داشته‌اند. الگوی معماری متناسب با تعدیل مزاج برای فرآیند تعادل بدن انسان طراحی گردیده بوده‌اند. با توجه به اینکه زمان زیادی از ساخت اولین گرمابه^۶ و نقش‌آفرینی آن به عنوان یکی از مکان‌های چندین عملکردی می‌گذرد؛ ولی همچنان برای معرفی و شناساندن آن، نیاز به مطالعه و بررسی عمیق‌تری می‌باشد. گرچه در کتب، مقالات و تصاویر بی‌شماری از حمام با دیدگاه‌های مختلف وجود دارد؛ ولی با این وجود همچنان با هر مطالعه و تحقیق نکته‌ای از ابهامات و مجهولات باقی مانده بر طرف خواهد شود.

پیشینه‌ی این تحقیق را می‌توان در حوزه‌ی طب ایرانی-اسلامی دنبال نمود. توجه ویژه‌ی طب به تأثیر حمام در درمان بیماری‌ها باعث شده بود که طبیبان رساله‌هایی نیز در این باره تألیف کنند. بازه‌ی این تحقیقات از قرون اولیه‌ی هجری در رساله‌ی ذهبیه‌ی حضرت رضاع^(ع) آغاز و تا سند ارزشمند محمد کریم خان کرمانی در رساله‌ی دلایحه (قرن ۱۳ ه.ق) ادامه می‌یابد. مجموعه مطالعات و اسناد و مطالعات یافت شده در این خصوص و اهم موضوعاتی که بدان‌ها پرداخته شده؛ در جدول ۱ منعکس شده است.

نظام هستی می‌دانستند و همواره آنها را گرمی و مقدس شمرده‌اند. هر چهار عنصر با هم و با چرخش خود نظام طبیعت و ذات آفرینش را حفظ می‌کنند و حرکت و تغییر یا حیات و ممت را به وجود می‌آورند (کعبی‌پور ۱۳۸۴، ۱۷۲-۱۷۳). هر جسمی شامل همه چهار نمود است؛ هر چند که تسلط تنها با یکی است. در این کره‌ی خاکی جسم‌ها شامل عناصر چهارگانه‌اند (ارکان) (بختیاری و اردلان ۱۳۸۰، ۵۸)؛ که از ترکیب آن موالید جماد و نبات و حیوان به وجود آمده که اصل بدن انسان است و از ترکیب آن‌ها اخلاط و طبایع بدن پدید می‌آید. این اخلاط اثر عمیقی در تمام فعل انفعالات بدن دارد و خود با حرکت و سکون و یا هیجان و آرامش، سلامتی و بیماری انسان را تغییر می‌دهد (نصر ۱۳۵۹، ۳۹۱). تأثیرپذیری از چهارگانه‌ها در معماری و شهرسازی گذشته به طور طبیعی در جریان بوده‌اند. پیش از این در حوزه‌ی معماری ویتروویوس با پیروی از حکمای باستان از این عناصر چهارگانه و نقش آنها در ساختمان یاد کرده است. چنانکه خواهیم دید کیفیات عناصر آتش (گرم)، هوا، آب و خاک، ارکان اساسی پیکربندی و پاک‌کنندگی حمام‌های جهان اسلام بوده‌اند. عناصر و مزاج‌های چهارگانه از پایه‌های نظری طب قدیم نیز بوده‌اند. بسیاری از پزشکان بقراطی ماهیت و علل بیماری‌ها را بر اساس رابطه‌ی کالبد و مزاج انسانی با ارکان عالم تبیین نموده‌اند (طاهری ۱۳۹۵، ۵۰). فضای حمام‌ها در بسیاری از جوامع مورد استفاده قرار می‌گرفت؛ ولی به دلیل اهمیتی که

جدول ۱. برخی از آرای متقدمین اسلامی در مورد مزاج و حمام (مأخذ: نگارندگان ۱۳۹۴)

صاحب اثر	نام کتاب	سال تألیف	توضیحات
امام رضاع ^(ع)	رساله ذهبیه، طب امام رضا	۲۰۱ ق	مجموعه بیانات ارزشمند علمی و پزشکی امام است که در آن با شرح خواص اغذیه و اشربه، راهکارهای بهزیستی و بهداشت و سلامت را به انسان می‌آموزد و تکنیک‌های مقابله با بیماری‌ها و آسیب‌های روحی و روانی را مورد توجه و نقد و بررسی قرار می‌دهد. بخشی از آن رساله‌ی گرانمایه به بحث درباره‌ی فواید حمام و اصول مربوط به حجامت و فصد(شکافتن رگ بیمار) پرداخته و این راهکار حیات‌بخش را درمانگر بسیاری از بیماری‌های لاعلاج رقم زده است. اهمیت و تأثیر اعجاب‌آور این اثر گوهربرار به قدری بود که مأمون را بر آن داشت تا دستور دهد آن را با آب طلا بنویسند.
حسین ابن عبدالله ابن سینا	دفع المضار الکبه عن الابدان الانسانیه	۳۹۲ تا ۴۰۳ ق	شیخ الرئیس عنوان می‌کند صحت تابع اعتدال مزاج و درستی اندام‌هاست و نگاه داشتن مزاج و اندام میسر نیست؛ الا به رعایت اعتدال چیزی که بی آن نتوان بود و آن را ضروریات خوانند مثل رعایت هوا و غذا و شراب و حرکت و سکون و شادی و آندوه و غضب و خواب و بیداری و ...

این کتاب مهم‌ترین و مفصل‌ترین و مشهورترین آثار طبی شیخ و از مهمترین کتاب‌های طبی شرق و غرب است. این کتاب از زمان تالیف تا هفت قرن در اروپا و تاکنون در مشرق زمین مورد نظر طالبان طب و از کتب درسی دانشگاه‌ها بوده است.	۴۰۳ تا ۴۱۴ ق	کتاب قانون	حسین ابن عبدالله ابن سینا
مهم‌ترین و جامع‌ترین اثر ابن سینا را می‌توان دائرة المعارفی به زبان عربی، در علوم عقلی به حساب آورد که در آن چکیده آرای فلاسفه بزرگ قدیم یونان و شارحان مدرسه اسکندریه و افلاطونیان و نوافلاطونیان در همه‌ی علوم عقلی، اعم از منطق، طبیعیات، ریاضیات و الهیات فراهم آمده و مورد تحلیل و نقد و بررسی علمی قرار گرفته است. شیخ رئیس معتقد بود که بنای حمام مانند طبیعت آدمی است که شامل (چهارعنصر هوا و آتش و خاک و آب) و اخلاط (بلغم و صفرا و سودا و خون) و روح (نفسانی و طبیعی و حیوانی) است؛ یعنی از سنگ و آب و هوا تشکیل شده است.	۴۰۵ تا ۴۱۷ ق	النفس من کتاب الشفا	حسین ابن عبدالله ابن سینا
آغاز تألیف آن ۵۰۴ قمری بوده است. کتاب تقدیم به قطب‌الدین خوارزمشاه است. ذخیره خوارزمشاهی بزرگ‌ترین کتاب پزشکی به زبان فارسیست که تا به حال در تاریخ نوشته شده است. این کتاب چنان جمع کرده آمده است که طیب را اندر هیچ باب به هیچ کتاب دیگر حاجت نباشد و به سبب بازگشتن به کتاب‌های بسیار، خاطر پراکنده نشود.	۵۰۴ ق	ذخیره خوارزمشاهی	اسماعیل جرجانی
درباره‌ی کلیات علم پزشکی به زبان فارسی است. علی‌رغم آن که گاه متأثر از لغات هندی است؛ یکی از منابع بارزش آموزش طب سنتی می‌باشد. یک دوره‌ی کامل پزشکی در دو بخش بزرگ در زمینه‌ی طب نظری و طب عملی است.	۱۱۹۵ ق	خلاصه الحکمه	محمد حسین عقیلی خراسانی
در آن تاریخ اجتماعی و تاریخ اقتصادی جهان اسلام در قرن ۸ و قرن ۹ ق بررسی شده است. مقدمه ابن خلدون در حقیقت مقدمه‌ی کتاب العبر و دیوان المبتداء و الخبر فی ایام العرب و العجم و البربر و من عاصرهم من ذوی السلطان الاکبر است. این کتاب بویژه به امور خراج، سیاست‌های مالی، نفوذ و مسکوکات و ادارات مربوط به آنها مانند دیوان‌ها پرداخته و آنها را روشن می‌کند. مقدمه ابن خلدون تنها در ابتدای قرن ۱۹م مورد توجه خاورشناسان قرار گرفت و در همان سده از این مرحله درگذشت و دیگر دانشمندان اروپا نیز آن را مورد پژوهش قرار دادند.	۷۷۶-۷۸۶ ق	مقدمه ابن خلدون	ابن خلدون
«نمونه‌ای از این متون کمیاب است. این رساله را شخصی به نام محمدکریم خان کرمانی ۷ به خواهش کربلایی رضا سلمانی، در نیمه‌ی دوم قرن سیزدهم هجری به رشته تحریر در آمده است. وی از تأثیرپذیری مزاج در ساخت حمام صحبت می‌کند و یکی از بناهای متأثر از مزاج را حمام می‌داند. رساله دلاکیه حاوی مجموعه‌ای از باورهای دینی و اصول پزشکی کهن است.»	۱۲۷۲	رساله دلاکیه	محمد کریم خان کرمانی

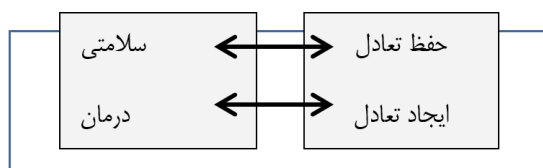
۴. طب سنتی ایرانی

اخلاط پدید می‌آید (نصر ۱۳۷۷، ۹۱). «ارکان اجسام بسیط هستند و اجزای اولیه‌ی بدن و غیره است و قابل تقسیم به اجسامی که دارای صور مختلف است؛ نمی‌باشد. انواع مختلف کائنات از امتزاج آن به وجود می‌آیند» (ابن سینا ۱۳۶۷، ۷).

در مبانی طب سنتی ایران امور طبیعی به اموری گفته می‌شود که به وجود آمدن و تعادل انسان به آن‌ها بستگی دارد و شامل هفت جزء است (ولایتی ۱۳۸۸، ۴۳). امور طبیعی از ارکان چهارگانه‌ی حرارت، برودت، یبوست و رطوبت آغاز می‌گردد و با ترکیب این چهار رکن موالید جماد، نبات و حیوان به وجود می‌آید و از ترکیب آن‌ها

سرد می‌باشد و میان این چهار خلط، دو بدو اختلاف برقرار است؛ به این ترتیب که از دو خلط گرم، یکی مرطوب و دیگری خشک و از دو خلط سرد نیز یکی مرطوب و دیگری خشک است» (امیرصادقی ۱۳۵۱، ۵۸). به گفته‌ی خواجه نصیرالدین طوسی بیشتر حکما معتقد بودند مزاج هر چه معتدل تر^۸ باشد؛ آمادگی آن برای صورت کامل بیشتر است (حلی ۱۳۸۳، ۲۱۳). نسبت تعادل گرمی و سردی در تن موجودات را خداوند تبارک و تعالی تعیین می‌کند و سلامتی موجود در آن است که آن قدر و اندازه‌ی تعیین شده را حفظ نماید. برای حفظ کردن آن باید هر فردی به مقداری معین از گرمی و سردی و تری و خشکی را وارد تن خود سازد. این امر از طریق خوراک، از طریق فضای اطراف و بهره‌مندی از گرما و سرمای محیط و نیز از طریق رفتار میسر می‌گردد (خیراندیش ۱۳۹۳، ۱۲)؛ و هرگاه به هر دلیلی تن از مسیر تعادل خارج شد و گرمی یا سردی یا خشکی و یا تری بدن افزایش یافت موجب بروز بیماری می‌گردد.

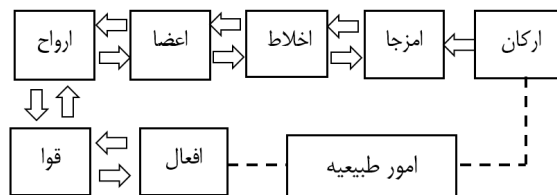
ایجاد تعادل در بدن یعنی درمان

تصویر ۲. تعادل در بدن (مأخذ: نگارندگان ۱۳۹۴)

۵. حمام در متون طب سنتی

در بررسی متون طب سنتی، رابطه‌ی گرمابه در درمان و تسکین برخی از بیمارها قابل تشخیص است. در برخی از این متون بابتی را به جنبه‌ی درمانی گرمابه اختصاص داده‌اند. کتب مشهوری مانند ذخیره خوارزمشاهی، هدایه‌المتعلمین، قانون، تقویم الصحه، حفظ‌الحصه و رساله ذهبیه را می‌توان اشاره نمود. براساس طب قدیم، صحت و سلامت بدن ناشی از اعتدال مزاج و اخلاط است و امراض بدنی ناشی از خروج یکی از اخلاط اربعه از اعتدال به سمت زیادی یا نقصان است. مقصود از اعتدال که به وسیله‌ی حمام نصیب بدن می‌گردد؛ ظاهراً نتیجه‌ی تصرفات چهارگانه و پی‌درپی است که حمام در مزاج بدن ایجاد می‌کند. به گفته‌ی

تصویر ۱. هفت جزء امور طبیعی (مأخذ: نگارندگان ۱۳۹۴)

بنابراین، همه‌ی موجودات و کائنات دارای مزاج می‌باشند و تمام کیفیاتی که در آن‌ها دیده می‌شود از ترکیب عناصر و اخلاط سرچشمه می‌گیرد (نصر ۱۳۷۷، ۲۲۹). هر موجود و هر اندامی از یک موجود، دارای مزاجی خاص از قبیل گرم، سرد، خشک، تر یا ترکیبی از آن‌ها است. ابن سینا بر این باور بوده: «بدان که ایزد توانا هر جاندار و هر اندامی را مزاجی بخشیده است که به آن سزاوار است و این مزاج با آن و تحمل وی سازگار و با احوال و کردارش متناسب است... خداوند معتدل‌ترین مزاج جهان هستی را به انسان ارزانی داشته است... هر اندامی را نیز مزاجی بخشیده است که برازنده‌ی آن اندام است؛ برخی از اندام‌ها را گرم، بعضی را سرد، عده‌ای را خشک و تعدادی را مرطوب آفریده است» (ابن سینا ۱۳۶۷، ۱۰).

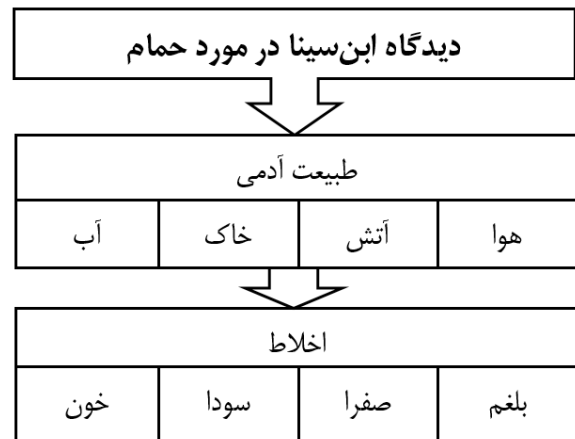
مفهوم مزاج یکی از مفاهیم کلیدی است که از یک سو در پزشکی و طبیعیات قدیم و از سوی دیگر در مباحث فلسفی به ویژه در حوزه‌ی نفس‌شناسی، نقش مهمی را ایفا می‌کرده‌است. از نظر قدما، مزاج کیفیتی است که در اثر واکنش میان عناصر اربعه‌ی جسم حاصل شده و دارای خاصیتی متفاوت از خاصیت اجزاست. کیفیت حاصل شده؛ دارای درجات متفاوتی از اعتدال است و میزان اعتدال کیفیت حاصل شده (مزاج)، عامل مهمی برای دستیابی موجودات به رتبه‌های متفاوت وجود است (آهنچی و سعیدی ۱۳۹۰، ۲۳).

امام رضا (ع) در رساله‌ی ذهبیه می‌فرماید: «لَأَنَّ اللَّهَ تَعَالَى بَنَى الْأَجْسَامَ عَلَى أَرْبَعِ طَبَائِعٍ وَ هِيَ الْمِرْتَانُ وَ الدَّمُ وَ الْبَلْغَمُ وَ بِالْجَمَلِ حَارِنَ وَ بَارِدَانَ قَدْ خُولِفَ مَا بَيْنَهُمَا فَجَعَلَ الْحَارِّينَ لَيْتًا وَ يَابَسًا وَ كَذَلِكَ الْبَارِدِينَ رَطْبًا وَ يَابَسًا؛ خداوند تعالی بنا نهاده جسم‌ها را بر چهار خلط که عبارتند از سودا و صفرا و خون و بلغم که دو خلط از آن‌ها گرم دو خلط دیگر

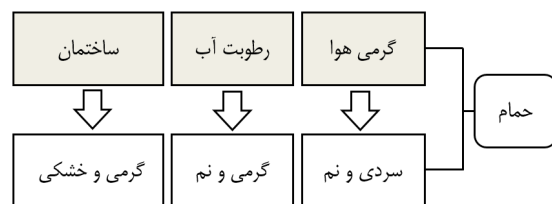
عبور از رختکن به جای گرم و تر داخل حمام) ، منزلگاه سوم: گرم و تر (مانند حمام و خزینه)، و منزلگاه چهارم: گرم و خشک (مانند تون حمام) (صیادی و همکاران ۱۳۹۴، ۵۴). محمدکریم خان کرمانی، در رساله‌ی دلایه درباره‌ی معماری حمام می‌نویسد: «حمام بنایی است از وضع حضرت سلیمان چنانکه نقل کرده‌اند و بعضی گفته‌اند که از وضع حکماست و حمام باید چهارخانه باشد. خانه‌ی اول باید سرد و خشک باشد که در آن آب نباشد و خانه‌ی دوم باید سرد و تر باشد؛ یعنی حرارت آتش به آن نرسد و آب سرد داشته باشد و خانه‌ی سوم گرم و تر باشد که بخاراندرون خانه به آنجا برسد و آب هم داشته باشد و چهارم خانه باید گرم و خشک باشد که حرارت آتش در آنجا قوی باشد و هوایش نهایت گرم باشد که عرق آورد و رطوبت‌های بدن بواسطه عرق کردن کم شود و به آن واسطه گرم و خشک باشد نه آنکه آب نداشته باشد» (کریم خان ۱۲۷۲، ۵). انسان پس از ورود به حمام لباس خود را می‌کند و تحت تأثیر هوای سرد و خشک قرار می‌گیرد و چون وارد گرمخانه می‌گردد احساس سرما می‌کند مدتی که گذشت؛ گرما و تری بر او وارد می‌شود. چون خارج می‌گردد در حالیکه گرم است خشک می‌شود از ترکیب صورت گرفته یک نوع اعتدالی در مزاج پدید می‌آید که نشانه‌ی آن سبکی و نشاط است. اندام‌های بدن از اعتدال مزاج در حمام بهره می‌برند. از این رو، وجود گرمابه‌ها را در گذشته‌ی ایران می‌توان از جمله عوامل کنترل بیماری‌هایی مانند طاعون و بیماری‌های مسری و خطرناک دانست. شاردن در سفرنامه‌ی خود می‌نویسد: «مردم ایران، بر این اعتقادند همچنان که شستشوی تن با آب حمام، چرک را می‌زداید؛ در درمان کردن برخی از بیماری‌ها اثر بسیاری دارد». در سفرنامه‌ی کمپفر-جهانگرد آلمانی- نیز روایت شده: «اصفهان، دارای یک بیمارستان و بیش از یکصد مسجد و مدرسه و تعداد بیشماری حمام و مسافرخانه است» (لطفی و مسجدی ۱۳۹۲، ۱۸۰). شاید از این مطالب، بتوان نتیجه گرفت که رعایت بهداشت، نیاز به بیمارستان‌ها را در آن زمان کاهش داده است. در کتاب خلاصه الحکمه آورده شده: «استحمام، ضروری انسان است؛ خصوص در

بوعلی‌سینا بنای حمام مانند طبیعت آدمی از چهارعنصر (هوا، آتش، خاک و آب) و اخلاط (بلغم، صفرا، سودا، خون) و روح (نفسانی و طبیعی و حیوانی) ساخته شده؛ یعنی از سنگ و آب و هوا تشکیل شده است.

تصویر ۳. دیدگاه ابن‌سینا در مورد حمام
اقتباس از کتاب قانون (مأخذ: نگارندگان ۱۳۹۴)

حال که ساختار طبیعت این چنین است و سلامت زمین و تن مردمان بر آن استوار شده؛ اگر حمام نیز بدین گونه ساخته نشود؛ بیماری‌زا خواهد بود. «و اعلم أنّ ترکیب الحّمّام علی ترکیب الجسد. للحّمّام أربعة آیات مثل أربع طبائع. ألیت الأوّل: بارد یابس، و الثّانی: بارد رطب، و الثّالث: حارّ رطب، و الرّابع: حارّ یابس. و آگاه باش که ساختار بنای حّمّام، شبیه ساختار ترکیب بدن انسان است. حّمّام، چهارخانه (چهار مرحله) دارد و مانند طبائع اربعه (شکل‌های چهارگانه طبع آدمی) است» (امیرصادقی ۱۳۵۱، ۵۸).

تصویر ۱. ویژگی گرمابه (مأخذ: نگارندگان ۱۳۹۴)

منزلگاه نخست حمام: سرد و خشک (آنجا که لباس را از تن درمی‌آوری (رختکن))، منزلگاه دوم: سرد و تر (مسیر

بلاد بارده؛ جهت آن که در تنظیف بدن محتاج به دخول و تعرق و ادرار و ترطيب و تجفیف و...» (عقیلی خراسانی آن‌اند برای استحفاظ و عدم تضرر به هوا و آب سرد؛ و نیز نافع است ابدان را به سبب تحلیل و ترقیق مواد به تبخیر شیرازی ۱۳۸۵، ۱۸۶۸).

جدول ۲. بررسی برخی از آرای حکما در فواید حمام (مأخذ: نگارندگان ۱۳۹۴)

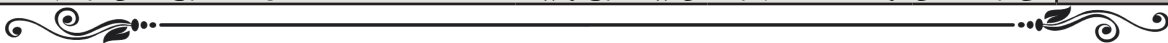
عنوان کتاب	فواید حمام	هدف
رساله ذهبیه	«حمام فواید زیادی دارد؛ مزاج آدمی را به اعتدال می‌کشاند؛ چرک و پلیدی را بر طرف می‌کند؛ رگ‌ها و پی را نرم می‌کند؛ اعضای بزرگ بدن را تقویت می‌نماید؛ مواد زاید بدن را بر طرف و عفونت‌ها را نابود می‌سازد» (امیرصادقی ۱۳۵۱، ۶۹).	پاکسازی بدن از فضولات
رساله ذهبیه	«بدان که نیروی روان‌ها پیرو قوت تن‌ها است؛ مزاج‌ها و نیروی بدن‌ها نیز تابع هواها است و بر حسب تغییر هواها دگرگون می‌شود؛ لذا می‌بینیم که چون هوای سرد به گرما تبدیل یافت و یا گرمی هوا مبدل به سرما شد؛ رنگ پوست صورت و بدن نیز تغییر می‌کند و این تغییر ناشی از تغییر مزاج است که بر اثر دگرگون شدن هوا پیدا شده است» (امیرصادقی ۱۳۵۱، ۵۸).	جلوگیری از تغییر ناگهانی دمای بدن
رساله ذهبیه	«دوای بلغم حمام است؛ زیرا بلغم، از سردی و رطوبت زیاد است و گرمی حمام می‌تواند آن را متعادل کند» (امیرصادقی ۱۳۵۱، ۲۳۱).	تعایل مزاج
رساله ذهبیه	امام علی(ع) در مورد استحمام با حمام گرم و حمام سرد می‌فرمایند: «سود حمام سود بزرگیست. حمام در بدن انسان اعتدال به وجود می‌آورد؛ چرک‌ها را از بدن فرو می‌ریزد و اعصاب و عرق را گرم می‌کند و به اعضای بدن نیرو می‌بخشد و فضولات را از بدن می‌برد و پوست بدن را از عفونت می‌شوید» (امیرصادقی ۱۳۵۱، ۵۸).	پاکسازی بدن از فضولات و تعادل در مزاج
قانون	«گرمابه، علاوه بر ویژگی‌های سه‌گانه‌ی تأثیرات و تغییراتی که به وسیله آن پدید می‌آید؛ تأثیرات دیگری نیز دارد که برخی از آن‌ها عرضی است و برخی نیز از خود حمام منشأ می‌گیرد. هوای گرم حمام، چون حرارت غریزی را می‌گذارد؛ به مزاج، سردی می‌دهد و همچنین هوای اندرون گرمابه با اینکه رطوبت‌های غیرطبیعی به همراه دارد؛ اندام‌هایی را خشکی می‌بخشد که در گداختن رطوبت اندام‌های بسیارتر مزاج سهمی به سزا دارند. آب گرمابه اگر بسیار گرم باشد؛ پوست بدن می‌ترنجد و منافذ زیر پوست به هم می‌آید و از رطوبت آب، چیزی به بدن نمی‌رسد و از تحلیل باز می‌ماند» (ابن سینا ۱۳۶۷، ۳۷۵).	تعایل اخلاط
رساله فقهی پزشکی	حضرت رسول(ص): «دوای بلغم حمام است» (بی‌آزار شیرازی ۱۳۷۵، ۷۲)	تعایل مزاج
خوارزمشاهی	«اندر شناختن تغییر نبض به سبب گرمابه نبض از آب گرم اول عظیم و قوی و نرم و سریع و متواتر شود؛ از بهرآنکه قوت و حرارت غریزی از حرارت آن به اول قوت گیرد؛ پس اگر افراط رود و قوت و حرارت بدن سبب تحلیل پذیرد نبض صغیر و ضعیف و متفاوت می‌شود. اما آب سرد اگر سردی او به اندرون تن رسد و بر حرارت غریزی غالب شود نبض صغیر و ضعیف و متفاوت می‌شود و اگر ظاهر تن را سرد کند و مسام را ببندد و حرارت را زاندر تن باز دارد و بدان سبب حرارت قوی‌تر شود و به ظاهر تن میل کند نبض قوی و عظیم و سریع و متواتر شود» (جرجانی ۱۳۸۰، ۱۳۵)	تعادل مزاج / ممانعت از حدوث امراض

تعایل مزاج	درمان بلغم با حمام است؛ زیرا منافذ بدن در حمام باز می شود و مواد زائد از آن راه بیرون می رود و حمام مثل دستگاه حجامت آنها را به بیرون می مکد و مراد از حمام یک تعریق حقیقی است... تعریق درمانی مستقل و بزرگ و استفراغی کلی است به همین دلیل گفته می شود که یک سوم بیماری ها از عرق درمان می پذیرد. از این درمان نیز بسیاری از پزشکان قشری غافل مانده اند این درمان باعث خروج فضولات بدن از راه طبیعی می شود و مراد از حمام در اخبار آل محمد همین است» (کرمانی ۱۳۷۳، ۱۲۰)	دقائق العلاج
ممانعت از حدوث امراض	استحمام، ضروری انسان است؛ خصوص در بلاد بارده؛ جهت آن که در تنظیف بدن محتاج به دخول آن اند؛ برای استحفاظ و عدم تضرر به هوا و آب سرد؛ و نیز نافع است مر ابدان را به سبب تحلیل و ترفیق مواد به تبخیر و تعریق و ادرار و ترطیب و تجفیف و غیره (عقیلی خراسانی شیرازی ۱۳۸۵، ۸۶۸)	خلاصه الحکمه
پاکسازی بدن از فضولات	حمام در صحت و مرض ضروری انسان است و در ترفیق مواد و تبخیر و تعریق بدن محتاج به دخول حمامیم. قلیل الریاضت را سزاوار است که به حمام معرق نماید برای تحلیل رطوبات فضلیه و نقاء بدن از فضلات. تعریق و ترطیب صالح بدن از طریق آب شیرین و بخار ناشی از آن حاصل می شود (گیلانی ۱۳۸۷، ۱۴۰)	حفظ الصحه
ممانعت از حدوث امراض	بهترین اعتسال چه به آب گرم و چه به آب سرد آن است که تمام بدن در آب باشد؛ خاصه غسل به آب سرد که عقب استحمام گرم یا ریاضت کنند؛ البته باید که نزول در آب بود؛ نه بر سیبل انصباب، تا عرض مطلوب مستویا حاصل آید بلا تفاوت (شاهارزانی ۱۳۹۱).	مفرح القلوب
تعدیل مزاج جهت خروج از حمام	اما تأثیر حمام در بدن گرمی و تری است مادام که معتدل باشد و از این جهت است که درنگ بسیار نباید کرد که تا تحلیل بسیار نکند و گرمی و خشکی پیدا نشود و معتدل المزاج می باید که چون به حمام رود؛ فی الحال که بدن او نباید نم کند؛ آب بر خود ریزد و بر حوالی خود تا هوای حمام تر شود و چندان درنگ کند که بشره او سرخ شود و اندام از جا بر آید و چون بنیاد تحلیل و در هم آمدن پوست اندام شود؛ بیرون آید و باید که به تدریج بیرون آید؛ یعنی به یکبار از هوای گرم به سرد نقل نکند؛ تا نزله و زکام و اورام باطنی پیدا نشود (ابن سینا ۱۳۸۷)	دفع المضار الکيه عن الابدان الانسانيه

جدول ۳. چهار طبع و مزاج در حمام با اقتباس از رساله دلاکيه (مأخذ: نگارندگان ۱۳۹۴)

توضیحات	خلط	تناسب با فصل	طبع	بیت
در اینجا لباس ها در می آورند و به رخت آویز می آویختند یا بر طاقچه می نهادند. محل حمامی و دخل او نیز در همینجا بود. حرارت این قسمت چندان نیست که بر بدن اثر داشته باشد.	خلط سودا در بدن	فصل پاییز	سرد و خشک	بیت اول
در اینجا به مشتریان لنگ می دادند و بدن آماده می شد که با گرما و رطوبت درآمیزد. ترتیب خانه ها بر این مبنا بود که بدن، چه در ورود و چه در خروج در معرض تغییر ناگهانی دما و رطوبت قرار نگیرد.	خلط بلغم در بدن	فصل زمستان	سرد و تر	بیت دوم
خانه ی سوم، خانه ی اصلی حمام و جای زدودن چرک و شستشو بود. عرق فراوان آوردن و البته گاهی خوردن آب بسیار گرم، کیسه کشی، لیف زنی، مشت مال، زدودن موها، حجامت و فصد در همین خانه ی سوم انجام می گرفت. خزینه ی حمام در همین خانه است. در خزینه ی حمام که محل اصل استحمام بود؛ آلودگی بدن را می شستند.	خلط خون در بدن	فصل بهار	گرم و تر	بیت سوم
خانه ی چهارم، گرم و ترین خانه بود.	خلط صفرا در بدن	فصل تابستان	گرم و خشک	بیت چهارم
از آن جایی که نظام هستی بر پایه چهار طبع استوار است. و با توجه به آراء حکما که خروج از حالت تعادل باعث بیماری می گردد. از این رو معماری حمام بر اساس چهار مزاج و چهارخانه ساخته شده است تا تعادل را در مزاج انسان فراهم سازد.				

۶. آشنایی با معماری حمام

حمام‌ها از جمله ابنیه‌ی مهم شهری بوده که معمولاً در مراکز محلات و یا در مجاور راسته‌های بازار و گذرهای اصلی احداث می‌شده است (جمالی و همکاران ۱۳۸۸، ۷). گرمابه‌های سنتی ایران، معماری منحصر به فرد و بسیار پیشرفته‌ای داشتند. آنها به فضاهای مختلفی تقسیم می‌شدند که هر کدام کارایی خاص خود را داشت. بیشتر این گرمابه‌ها از شش فضای عمده تشکیل می‌شد: جامه‌کن، میان‌در، گرمخانه، خلوت، خزینه و گلخن.

۱. جامه‌کن: گرمابه، اغلب پایین‌تر از سطح زمین ساخته می‌شد. مشتریان پس از ورود از دری که معمولاً دو لنگه داشت و پایین رفتن از چند پله، وارد دهلیز و از دهلیز وارد فضای چندضلعی به اسم (جامه‌کن) می‌شدند. به این فضا (مسلخ)، (جامه‌خانه) و (بینه) نیز می‌گفتند که در اطراف، صفاهایی از سنگ یا چوب برای نشستن و کندن لباس داشت. صفا با حصیر و یا فرش پوشانده شده و در زیر صفاها، حفره‌هایی موسوم به (کفش‌کن) برای گذاشتن کفش موجود بود. در وسط جامه‌کن، حوضی که فواره نیز داشت، به چشم می‌خورد. جامه‌کن فضایی خشک و نیمه‌گرم بود^۱ (ابن بطوطه ۱۳۷۷، ۱۲۶-۱۲۷).

۲. میان‌در: پس از این بخش، بعد از پایین رفتن از چند پله، یک هشتی دیگر وجود دارد که سردخون یا سردخانه نامیده می‌شده است و فضای ارتباطی بین سربینه، چاله حوض (استخر آب خشک) و گرم خانه محسوب می‌شده است (روح الامینی ۱۳۸۶، ۱۰۶). در اینجا یک یا دو سکو جهت انداختن لنگ و دو لچه و اسباب حمام وجود داشته (پیرنیا ۱۳۸۳، ۱۹۹) و گاهی حوض کوچک متصل به دیوار برای شستن لنگ‌ها در آن به چشم می‌خورد. میان‌در، نیمه‌مرطوب و نیمه‌گرم بود (ابن بطوطه ۱۳۷۷، ۱۲۶-۱۲۷)؛ و معمولاً راه دستشویی و مستراح از همین میان در بوده است. برای ستردن موهای اضافی در قسمتی از بینه سلمانی سر را می‌تراشید و محلی نیز در میان در جهت موهای اضافی بوده و کسانی که نیاز به این کار نداشتند؛ مستقیماً وارد گرمخانه می‌شدند (پیرنیا ۱۳۸۳، ۱۹۹).

۳. گرمخانه: فضای بعد از میان‌در، گرمخانه یا صن بود که هوایی گرم و مرطوب داشت (ابن بطوطه ۱۳۷۷، ۱۲۶-۱۲۷). محلی بوده برای شستشو و تطهیر بدن. فضای داخل گرمخانه به چند محل جهت کیسه‌کش، تمیز کردن و خزانه‌ها تقسیم

می‌شده است (پیرنیا ۱۳۸۳، ۱۹۹). در این بخش، افراد با استفاده از ظرفی بنام طاس آب گرم خزینه را -که منبع آب گرم حمام بوده- برای گرم شدن بیشتر و خیس خوردن پوست، روی خود ریخته سپس در صحن حمام خود را کیسه کشیده و پس از شستن چرک بدن به وسیله‌ی طاس‌های متعدد از آب خزینه، سر و بدن را به وسیله صابون‌های سنتی شسته و آب می‌کشیدند -که این عمل صابون‌شویی سه بار تکرار می‌شده است- و در آخر، برای انجام غسل ارتماسی وارد خزینه می‌شدند (روح الامینی ۱۳۸۶، ۱۰۹). از طرفی سقف حمام را مرتفع می‌ساختند؛ هزارچندگاهی شیشه‌ی روزن‌هایش را برمی‌داشتند تا از عفونت هوا جلوگیری شود (رضوی برقی ۱۳۸۸، ۶۶-۶۷).
۴. خلوت: در گرمخانه محل‌هایی برای استحمام فردی وجود داشت که به آنها خلوت می‌گفتند. ابن بطوطه در سفرنامه یخود درباره خلوت‌های حمام‌های بغداد یادآوری می‌کند که «هر خلوتی یک حوض مرمر دارد که دارای دو شیر آب گرم و آب سرد است (ابن بطوطه ۱۳۳۷، ۱۲۶-۱۲۷).

۵. خزینه: پس از عبور از گرمخانه (صحن حمام)، و بالا رفتن از چند پله، مشتریان از یک ورودی کوچک به صورت دولا وارد خزینه‌ی حمام می‌شدند. فضای خزینه گرم‌ترین و مرطوب‌ترین قسمت حمام است و صرف نظر از ورودی کوچک آن کاملاً جمع‌بندی نظرات حکما در مورد حمام محصور است (قبادیان ۱۳۸۵، ۲۷۶).

۶. گلخن: گلخن محلی بود پر دود و خاکستر و متصل به حمام که ورودی آن از پشت ساختمان حمام بود و در داخل و خارج این فضا، خس و خاشاک و تپاله و پهن انبار می‌شد تا به مصرف سوخت گلخن برسد. این فضا، تون نیز نامیده می‌شد (ابن بطوطه ۱۳۷۷، ۱۲۶-۱۲۷).

ماحصل بررسی در آثار بزرگان نشان می‌دهد که مزاج یکی از مهمترین مبانی طب سنتی به شمار می‌آید و به عنوان یک عامل فردی اثرات چشمگیری در حفظ سلامت و درمان داشته است. این مشابهت، تعمیم راهکارهای سنتی حفظ سلامتی به بحث حضور این راهکارها در معماری گذشته از جمله حمام اشاره دارد. حمام از دو جهت موضوع علم طب بوده است: نخست خواص درمانی حمام، دوم اصول بهداشتی در ساختن و نگاه داشتن حمام. از این رو حمام فصل مشترک طب و معماری

تن آدمی در مکتب طب سنتی ایرانی در پرتو تعادل اخلاط اربعه می باشد. از این رو می توان پیش بینی کرد که مفاهیم استخراج شده از این حکمت در معماری گذشته عینیت داشته است. به همین دلیل در این بخش میزان و چگونگی بهره گیری از مفهوم تعادل اخلاط در معماری حمام به تحلیل گذاشته شده است. چارچوب تحلیل نمونه ها، نتایج مطالعات صورت گرفته در بخش های قبلی به خصوص ادبیات نظری طب سنتی و مطالعات صورت گرفته در حوزه معماری چهار خانه حمام سنتی ایرانی است.

است؛ و بر مبنای طب کهن باید بر اساس چهار طبع اصلی و همچنین چهار بخش یا خانه ساخته شود؛ و معماری هر قسمت را با یکی از طبایع و اخلاط متناسب سازد. متأسفانه در بیشتر منابع عربی و فارسی به جا مانده از آن روزگار، به شیوه ی ساخت گرمابه و نظام مهندسی و ابزارهای به کار رفته، به قدر کفایت نپرداخته اند و در کارنامه ی درس نامه های پزشکی و بهداشتی به زبان فارسی و عربی، نوشتارهایی که در آنها مستقلاً به موضوع «حمام و متعلقات آن» پرداخته باشند؛ چندان نیست.

۷. بررسی نتایج در نمونه ها

مطالعات صورت گرفته طبق جداول ۲ و ۳ نشان داد که سلامت

جدول ۱. تحلیل فضای بیت در حمامها (مأخذ: نگارندگان ۱۳۹۴)

نام حمام	پلان	تصاویر
		اراک، حمام چهار فصل
تصویر شماره ۲. سرپینه حمام مردانه، چهارفصل اراک	تصویر شماره ۱. نمایش چهار خانه در پلان حمام اراک، رنگ های استفاده شده سبز فضای گرمخانه، قرمز فضای خزینه، نارنجی فضای بینه، آبی فضای میان در.	
		علی قلی آقا، اصفهان
تصویر شماره ۴. سر بینه حمام بزرگ، حمام علی قلی آقا، اصفهان	تصویر شماره ۳. نمایش چهار خانه در پلان حمام علی قلی آقا، رنگ های استفاده شده سبز فضای گرمخانه، قرمز فضای خزینه، نارنجی فضای بینه، آبی فضای میان در	
		گله داری، بندرعباس
تصویر شماره ۶ سرپینه حمام گله داری، بندرعباس	تصویر شماره ۵. نمایش چهار خانه در پلان حمام گله داری، رنگ های استفاده شده سبز فضای گرمخانه، قرمز فضای خزینه، نارنجی فضای بینه، آبی فضای میان در	

		نوپر، تبریز
تصویر شماره ۸. سرپینه حمام نوپر، تبریز	تصویر شماره ۷. نمایش چهار خانه در پلان حمام نوپر، رنگ های استفاده شده سبز فضای گرمخانه، قرمز فضای خزینه، نارنجی فضای بینه، آبی فضای میان در	
		جلفا، کردشت
تصویر شماره ۱۰. سرپینه حمام جلفا، کردشت	تصویر شماره ۹. نمایش چهار خانه در پلان حمام جلفا، رنگ های استفاده شده سبز فضای گرمخانه، قرمز فضای خزینه، نارنجی فضای بینه، آبی فضای میان در	
		وکیل، شیراز
تصویر شماره ۱۲. سرپینه حمام وکیل، شیراز	تصویر شماره ۱۱. نمایش چهار خانه در پلان حمام وکیل، رنگ های استفاده شده سبز فضای گرمخانه، قرمز فضای خزینه، نارنجی فضای بینه، آبی فضای میان در	
		محمدرحیم، قزوین
	تصویر شماره ۱۳. نمایش چهار خانه در پلان حمام محمدرحیم، رنگ های استفاده شده سبز فضای گرمخانه، قرمز فضای خزینه، نارنجی فضای بینه، آبی فضای میان در	

		<p>گلشن، لاهیجان</p>
<p>تصویر شماره ۱۶. سربینه حمام گلشن، لاهیجان</p>	<p>تصویر شماره ۱۵. نمایش چهار خانه در پلان حمام گلشن، رنگ‌های استفاده شده سبز فضای گرمخانه، قرمز فضای خزینه، نارنجی فضای بینه، آبی فضای میان در</p>	
		<p>حاج آقا تراب، نهاوند</p>
<p>تصویر شماره ۱۸. سر بینه حمام حاج آقا تراب، نهاوند</p>	<p>تصویر شماره ۱۷. نمایش چهار خانه در پلان حمام حاج آقا تراب، رنگ‌های استفاده شده سبز فضای گرمخانه، قرمز فضای خزینه، نارنجی فضای بینه، آبی فضای میان در</p>	
		<p>گلشن، یزد</p>
<p>تصویر شماره ۲۰. سربینه حمام گلشن یزد</p>	<p>تصویر شماره ۱۹. نمایش چهار خانه در پلان حمام گلشن، رنگ‌های استفاده شده سبز فضای گرمخانه، قرمز فضای خزینه، نارنجی فضای بینه، آبی فضای میان در</p>	
<p>رنگ نارنجی = خانه اول، رنگ آبی = خانه دوم، رنگ سبز = خانه سوم، رنگ قرمز = خانه چهارم.</p>		<p>توضیحات</p>
<p>صرف نظر از تفاوت‌های منطقه‌ای و اقلیمی بررسی حمام‌های ده‌گانه مؤید آن است که دارای دسته‌ای از ویژگی‌های مشترکی به صورت گونه‌های حمام -چه بزرگ و چه کوچک- از نظام فضایی واحدی پیروی می‌کند که بر مبنای طب کهن بر اساس چهار طبع اصلی ساخته شده‌اند که با مزاج فصول چهارگانه‌ی سال و خلط‌های چهارگانه بدن انسان متناسب است و به ترتیب دارای چهار بیت می‌باشد: خانه اول سرد و خشک، خانه دوم سرد وتر، خانه سوم گرم و تر، خانه چهارم گرم و خشک.</p>		<p>یافته‌ها</p>

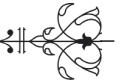
جدول ۵. بررسی چهار خانه در ۱۰ نمونه حمام ایرانی (مأخذ: نگارندگان ۱۳۹۴)

ردیف	نام حمام	شهر	فضای ارتباطی			فضای اصلی			فضاهای خدماتی				چهار خانه				
			ورودی	هستی	میان در	بینه	گرماخانه	چال جوض	خزینه	تون	خوت	اول	دوم	سوم	چهارم		
۱	حمام چهار فصل	اراک	*	*	*	*	*	*	-	*	*	*	*	*	*	*	*
۲	حمام علیقلی آقا	اصفهان	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*
۳	حمام گله داری	بندرعباس	*	*	*	*	*	*	-	*	*	*	*	*	*	*	*
۴	حمام نوبر	تبریز	*	*	*	*	*	*	-	*	*	*	*	-	*	*	*
۵	حمام کردشت	جلفا	*	*	*	*	*	*	-	*	*	*	*	*	*	*	*
۶	حمام گلشن	لاهیجان	*	*	*	*	*	*	-	*	*	*	*	*	*	*	*
۷	حمام وکیل	شیراز	*	*	*	*	*	*	-	*	*	*	*	*	*	*	*
۸	حمام محمدرحیم خان	قزوین	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*
۹	حمام حاج آقاتراب	نهایند	*	*	*	*	*	*	-	*	*	*	*	*	*	*	*
۱۰	حمام گلشن	یزد	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*
جمع بندی		نتیجه حاصل از این جدول بیانگر وجود چهار بیت در تمام حمامها با اقالیم متفاوت می باشد.															

۸. یافته های تحقیق

در مقاله ی حاضر، مزاج به عنوان الگو در طراحی معماری حمام مورد بررسی قرار گرفته است. با بررسی جدول ۲ چنین به نظر می رسد که مشخصات کالبدی فضای حمام های مورد بررسی در قیاس با یکدیگر از تفاوت چشمگیری برخوردار نیستند. وجود چهار بیت در حمام های مذکور نتایج تحلیل پژوهش حاضر را به شدت تحت تأثیر قرار داده است به نحوی که با توجه به دو جدول ۳ و ۴ بدون در نظر گرفتن

ابعاد کالبدی (بینه-میان در-گرماخانه-خزینه) چهاربیت در ۱۰ حمام مذکور مشاهده شده است. این موضوع نوعی هماهنگی در رعایت الگوی مزاجی مطابق با طب سنتی در کالبد معماری حمامها را نشان می دهد که الزاماً به موقعیت اقلیمی، جغرافیایی حمام، موقعیت شهری و گونه ی کالبدی و سایر عوامل بستگی ندارد. بر این اساس وجود شباهت حمامها در رعایت سلسله مراتب فضایی به نظم سیرکولاسیون حرکت در حمام اشاره می کند.

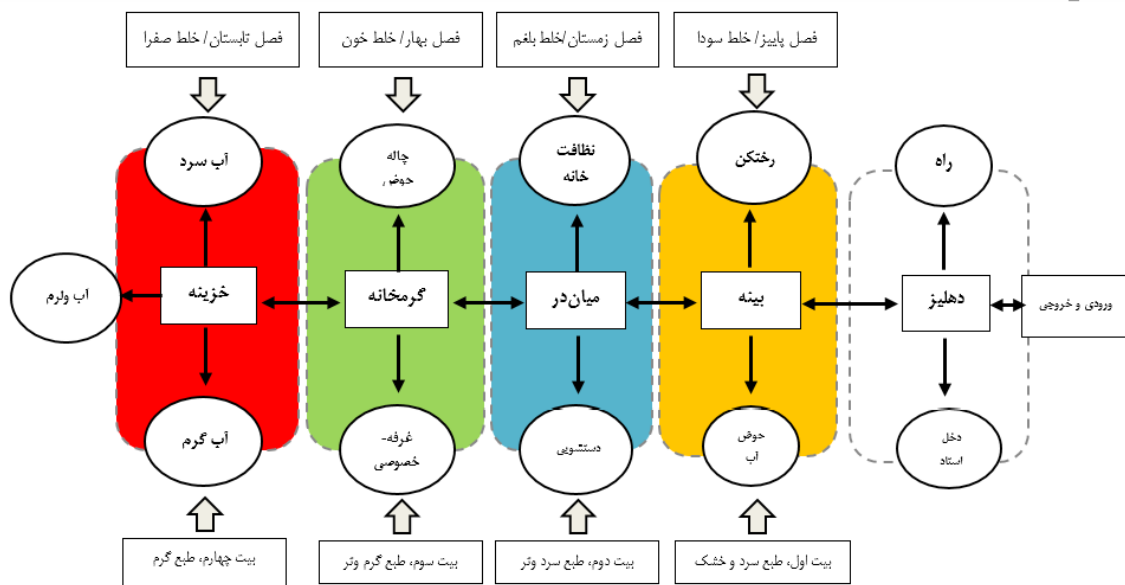

جدول ۶. بررسی چهارمزاج در ۱۰ نمونه حمام ایرانی (مأخذ: نگارندگان ۱۳۹۴)

مزاج شناسی			روش
	حمام علیقلی آقا، اصفهان		حمام چهار فصل، اراک
	حمام نوبر، تبریز		حمام گله داری، بندرعباس
	حمام وکیل، شیراز		حمام کردشت، جلفا
	حمام گلشن، لاهیجان		حمام محمد رحیم خان، قزوین
	حمام گلشن، یزد		حمام حاج آقا تراب، نهاوند
تفاوت در اقلیم			اقلیم
وجود سلسله مراتب از ورودی تا خزینه، قرار دادن بینه - میان در - گرمخانه - خزینه، مسیر رفت و برگشت (جهت تعادل در طبع هنگام رسیدن به خزینه و سپس بعد از استحمام جهت رسیدن به ورودی)		در پلان	چگونگی تشخیص
توجه ویژه طب سنتی به تاثیر حمام در درمان بیماری‌ها باعث شده بود که از قدیم گرمابه‌هایی ساخته شود که در آن طبیبان از مزاج در حمام استفاده‌های پزشکی به عمل آورده حمام از دو جهت موضوع طب بوده است: نخست خواص درمانی حمام؛ دوم اصول بهداشتی در ساختن و نگاه داشتن حمام. از همین رو حمام، فصل مشترک طب، معماری است.		در آرای حکما	

تحلیل چهار مزاج در نام حمام‌ها

دیاگرام ۱. دیاگرام ارتباطی معماری چهار بیت حمام سنتی با نگاه مزاج‌شناسی (مأخذ: امامی ۱۳۹۴)

۹. نتیجه‌گیری

حضور در فضا و کنترل تعادل مزاج سبب طراحی بناها شده است. به این ترتیب الگوی معماری مشخصی یافته شد (جدول ۴) که در آن اقلیم تأثیرگذار نمی‌باشد. الگوی مزاجی در ساخت حمام باعث گردیده است تا معماری حمام ایرانی به دور از مسائل اقلیمی ساخته شود. از این رو به نظر می‌رسد با توجه به جدول ۲ آرای متقدمان اسلامی می‌تواند عامل تأثیرگذار در طراحی معماری حمام باشد؛ که به عنوان محلی برای نظافت و بهداشت نبوده و برای آن آثار درمانی قائل شده‌اند. در بررسی موضوع مزاج به عنوان کهن‌الگو، با توجه به یافته‌های پژوهش و آرای حکما و جمع‌بندی مطالب نظری ارائه شده می‌توان به طور خلاصه به جدول ۷ اشاره کرد:

در معماری حمام‌ها با تکیه بر آرای متقدمان اسلامی به منظور تعمیم راهکارهای حفظ سلامتی و بررسی تجلی نسبی این مفاهیم در کالبد معماری، مکان‌هایی تدبیر شده به وجود آمده‌اند که از الگوی مزاجی مشابهی پیروی می‌کرده‌اند. بروز شباهت الگوی مزاجی منجر به شکل‌گیری گونه‌هایی از حمام گردید که معیاری را بر مبنای اعتدال بدن و نفس با ایجاد سلسله مراتب و تغییر تدریجی از فضاهای مختلف و تعادل فیزیکی با دما و رطوبت محیط را ایجاد می‌کردند که بنا به نیاز بدن و مدت زمان حضور، اعتدال مزاجی در مخاطب حاصل می‌گردیده است.

باتوجه به یافته‌های مشاهده و تکمیل شده از ده بنای منتخب، این نتایج به دست آمده است؛ لازم به ذکر است که نمونه‌های انتخابی از لحاظ کیفیت جزو آثار شاخص در معماری سنتی ایران شناخته و با توجه به تنوع اقلیمی ایران در نظر گرفته شده‌اند؛ با توجه به جدول شماره (۶) و با عنایت به محتوای آن چهارخانه در تمام بناها و با بررسی جدول ۵ فضاهای ارتباطی، اصلی و خدماتی در ۸۰ درصد بناها وجود دارد. سلسله مراتب و تغییر تدریجی دما و رطوبت در فضاهای مختلف با ایجاد بستر مناسب جهت

جدول ۷. نتایج حاصل از مبانی نظری و بررسی نمونه‌های موردی (مأخذ: نگارندگان ۱۳۹۴)

معیارهای مورد بررسی	خصوصیات
تحلیل آراء حکما در منابع طبّی	توجه ویژه‌ی طب سنتی به تاثیر حمام در درمان بیماری‌ها باعث شده بود که از قدیم گرمابه‌هایی ساخته شود که در آن طبیبان از مزاج در حمام استفاده‌های پزشکی به عمل آورده حمام از دو جهت موضوع طب بوده است: نخست خواص درمانی حمام؛ دوم اصول بهداشتی در ساختن و نگه داشتن حمام. از همین رو حمام، فصل مشترک طب، معماری است.
ساختار چهار بیت در حمام ایرانی	حمام‌های قدیمی چهار خانه تو در تو داشت که براساس چهار طبع مزاج بنا شده بود؛ خانه اول مزاج سرد و خشک (سربینه که بزرگترین بخش حمام آماده شدن برای ورود و یا خروج استراحت)، خانه دوم سرد وتر (سردخانه)، خانه سوم گرم و تر (گرمخانه خزینه آب گرم حوضچه‌های برای غسل و شست و شو)، خانه چهارم گرم و خشک (گلخن محلی برای گرم شدن و عرق کردن و برخی معالجات پزشکی).
اقلیم	با توجه به بررسی نمونه‌های موردی تاثیر چندانی در ساخت حمام ایرانی نداشته است.
سلسله مراتب فضایی	وجود سلسله مراتب فضایی، با بیشترین تنوع فضایی جهت آمادگی جسمی و روحی، جلوگیری از تغییرناگهانی دمای بدن، تعادل در مزاج و اخلاط، پاکسازی بدن از فضولات.

پی‌نوشت

۱. آنچه از آثار مکتوب پیشینیان بر می‌آید این است که محلی مخصوص به نام گرمابه فراتر از زمان سلیمان نبی مطرح نبوده است (سجادی ۱۳۸۲، ۵). یافته‌های کاخ آپادانا در شوش و کشفیات کاخ تخت جمشید، حکایت از وجود حمام در دوران هخامنشیان دارد. اما چون آلوده ساختن آب نوعی بی-حرمتی به اردوی سور آناهیتا به حساب می‌آمده، حمام عمومی در میان مغان و روحانیون زرتشتی حرمتی نداشته است، ولی در دوران ساسانیان از پادشاهی به نام بلاش ساسانی نام برده شده که به دلیل بیزاری اش از مغان دستور می‌دهد در تمام شهرهای تحت فرمانروایی‌اش گرمابه بسازند. (سیاحیان و میرمقتدایی ۱۳۹۲).
۲. مزاج‌شناسی (Temperament) یکی از علومی است که از دیرزمان مورد توجه بوده است. همه‌ی انسان‌ها صرف نظر از میزان سواد و رشته تحصیلی و گرایش اجتماعی نسبت به مفاهیم مزاج‌شناسی واقف بوده و هر کدام به تناسب میزان فهمی که از آن داشتند؛ در تمامی شئون زندگی از این علم بهره می‌برند. تمامی کارشناسان رشته‌های مختلف علوم اجتماعی، صنعتی، معماری و کشاورزی، طب و نجوم و تعلیم و تربیت و علوم سیاسی نیز بطور کامل از این علم در موضوعات مورد بحث خود استفاده می‌کردند و ساختار نظام علمی خود را بر مبنای مزاج‌شناسی استوار می‌ساختند (خیراندیش ۱۳۹۳، ۷).
۳. طب سنتی ایران مکتبی است که توجه عمده‌اش به حفظ سلامتی است؛ تا آنجا که حکما و دانشمندان در تعریف طب نیز حفظ سلامتی را بر بازگرداندن سلامتی مقدم داشته‌اند (ناصر ۱۳۸۴). مکتب طب سنتی ایران بر پایه‌ی مکتب طب اخلاطی است؛ یعنی اصول تشخیص و درمان بیماری‌ها بر پایه‌ی شناخت ارکان چهارگانه‌ی آب، باد، آتش و خاک و اخلاط چهارگانه خون، بلغم، صفرا و سودا است (سالاروند ۱۳۹۱، ۲۵۲).
۴. در گذشته مجموع دانش‌های زمان را حکمت می‌نامیدند و کسی را که به همه آن علوم احاطه داشت؛ حکیم می‌گفتند. ارتباط علوم با یکدیگر و سیر مطالعاتی طالبان علوم -چنانکه در ادامه آمده است- به نحوی بود که معمولاً متخصص هر فن و دانش از سایر علوم زمان خود نیز به قدر کافی آگاهی می‌یافته و با یک جهان‌بینی کامل در حیطه‌ی تخصص خود به تعلیم و تعلم می‌پرداخته است (ناصری و همکاران ۱۳۹۲، ۱۹). این حکمت در معماری و شهرسازی گذشته به طور طبیعی در جریان بوده است؛ ولی به دلیل قطع ارتباط و پیوند این رشته با علوم پایه، طب، فیزیک، ریاضیات، فلسفه‌ی قدیم که پیش‌نیازهای معماری بوده و همچنین تغییرات مفهومی و کاربردی در طول زمان مورد غفلت قرار گرفته است.
۵. حکما برای هوا ارزش خاصی قائل بودند و به نقش هوای سالم در حفظ سلامت توجه داشتند؛ هر تغییر فیزیکی و شیمیایی در هوا هر چند اندک، می‌تواند اثر زیادی بر سلامتی انسان بگذارد. هوا تابع شرایط فصول، اقلیم و محل زندگی می‌باشد. در طب سنتی ایران در تدابیر تندرستی، بر تأمین هوای سالم و مناسب تأکید فراوانی شده است (ناصری و همکاران ۱۳۹۲، ۶۲).

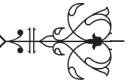

۶. «گرمابه» واژه ای است پارسی و «حمام» واژه ای عربی و هر دو در ذهن و تصویر ما پارسی زبانان، محلی برای شست و شو و پاکیزگی تن. گرمابه از دو جزء «گرم» و «آبه» تشکیل شده است. آبه به معنای ساختمان که می شود ساختمان گرم؛ همچون «سردابه» به معنای ساختمان سرد و «گورابه» که همان مقبره یا گورستان است. حمام با ریشه ی «ح م م» برگرفته از حمیم به معنای آب گرم است (پیرنیا ۱۳۸۷).
۷. نویسنده در مقدمه ی رساله از معماری حمام سخن می گوید: «ساختمان حمام براساس چهار طبع اصلی طب کهن بنا می شده است: گرم و سرد و خشک و تر. مزاج فصول سال یا خلط های چهارگانه ی بدن سال های عمر آدمی را نیز به همین مقیاس تعیین می کردند. سبب آن بود که علم قدیم بر نظام هستی شناسی استوار بود که در آن جهان مادی را متشکل از عناصر اربعه می دانستند. سلامت تن آدمی رانیز در گرو تعامل اخلاط اربعه می شمردند. حال که ساختار طبیعت این چنین است و سلامت زمین و تن مردمان بر آن استوار شده؛ اگر حمام نیز بدین گونه ساخته نشود؛ بیماری را خواهد بود».
۸. مزاجی است که در آن مقادیر کیفیات متضاد در ترکیب متساوی و متقاوم باشند و این مزاج تحقیقاً کیفیت متوسط بین آنهاست. مزاج نامتعادل: مزاجی است که در حد وسط بین کیفیات متضاده قرار نداشته باشد؛ یعنی به یکی از آنها گرایش بیشتری داشته باشد. این گرایش بیش یا به سوی یکی از دو کیفیت متضاد سردی و گرمی و یا تری و خشکی است و یا به سوی دو تا از آنهاست. که نتیجه این گرایش به هم خوردن اعتدال است (ابن سینا ۱۳۶۷، ۸-۱۲-۱۵).
۹. رابطه ی انسان - محیط رابطه ای دوسویه است. هر دو به نوعی بر هم تأثیر گذارده و از هم متأثر می شوند (الکساندر ۱۳۸۶، ۶۱).
۱۰. فضای سربینه گرچه نسبت به گرم خانه و گلخن، دمای خنک و هوای خشکی داشته ولیکن، نسبت به بیرون گرم تر بوده و علت وجود راهروهای خمیده در مسیر ورود این بخش نیز برای ممانعت از همسان شدن دمای آن با دمای هوای بیرون از حمام می باشد. این بخش، معمولاً بزرگترین بخش حمام و محل مکث ورودی برای کندن لباس و آماده شدن برای ورود به گرم خانه و همچنین محلی برای مکث هنگام ایام استحمام برای آرام شدن بدن و کاهش دمای آن و نیز آماده شدن برای برخورد با هوای بیرون در زمان خروج از حمام بوده است (همایش حمام در فرهنگ ایرانی ۱۳۸۴، ۱۴۱).

منابع

۱. ابن سینا، حسین ابن عبدالله. ۱۳۶۷. قانون در طب، جلد اول. ترجمه ی عبدالرحمن شرفکندی. تهران: سروش.
۲. ابن سینا، حسین ابن عبدالله. ۱۳۸۷. دفع مضار الکیه عن الابدان الانسانیه. ترجمه ی علی رضا عباسیان. تهران: دانش پژوه.
۳. ابن بطوطه، محمدبن عبدالله. ۱۳۳۷. سفرنامه ی ابن بطوطه. ترجمه ی محمد علی موحد. تهران: بنگاه ترجمه و نشر کتاب.
۴. اردلان، نادر، و لاله بختیار. ۱۳۹۰. حس وحدت: نقش سنت در معماری ایران. تهران: یغمائی.
۵. الکساندر، کریستوفر. ۱۳۸۶. معماری و راز جاودانگی، راه بی زمان ساختن. ترجمه ی مهرداد قیومی بیدهندی. تهران: انتشارات دانشگاه شهید بهشتی.
۶. امیرصادقی، نصرالدین. ۱۳۵۱. طب و بهداشت از امام علی بن موسی الرضا علیه اسلام. تهران: مؤسسه ی مطبوعاتی معراجی.
۷. بی آزار شیرازی، عبدالکریم. ۱۳۷۵. رساله ی فقهی پزشکی، جلد اول. تهران: دفتر نشر فرهنگ اسلامی.
۸. پیرنیا، محمدکریم، و غلامحسین معاریان. ۱۳۸۳. آشنایی با معماری اسلامی ایران (ساختمان های درون شهری و برون شهری). تهران: مرکز انتشارات علم و صنعت ایران.
۹. پیرنیا، محمدکریم، و غلامحسین معاریان. ۱۳۸۷. تحقیق در معماری گذشته ایران. تهران: سعدی.
۱۰. جرجانی، السماعیل بن حسن الحسینی. ۱۳۸۰. ذخیره خوارزمشاهی. به تصحیح و تحشیه محمدرضا محرری. تهران: فرهنگستان علوم پزشکی جمهوری اسلامی ایران.
۱۱. جمالی، مرضیه، حسین میسمی، و محسن کالوندی. ۱۳۸۸. حمام های قدیمی ایران. تهران: انتشارات سازمان عمران.
۱۲. حلی، جمال الدین. ۱۳۸۳. شرح تجرید الاعتقاد. ترجمه ی ابوالحسن شعرانی. تهران: انتشارات اسلامیه.
۱۳. خیراندیش، حسین. ۱۳۹۳. مزاج انواع. تهران: ابتکار دانش.
۱۴. رضوی برقی، حسین. ۱۳۸۸. معماری حمام در متون طب کهن و مقدمه رساله دلاکیه. گلستان هنر (۱۵): ۶۴-۷۰.
۱۵. روح الامینی، محمود. ۱۳۸۶. حمام عمومی در جامعه و فرهنگ و ادب دیروز. تهران: انتشارات اطلاعات.
۱۶. سالاروند، شهین. ۱۳۹۱. مروری کامل بر امور طبیعی در مبانی نظری طب سنتی ایران. طب سنتی اسلام و ایران ۳ (۳): ۲۵۱-۲۶۲.
۱۷. سجادی، سید علی محمد. ۱۳۸۲. حمام و استحمام. کتاب ماه هنر (۵۷-۵۸): ۴-۱۰.
۱۸. سیاحیان، سعیده، و احمدرضا میرمقتدایی. ۱۳۹۲. گرمابه، جلد ۱. اصفهان.
۱۹. شاهرازی، محمداکبر بن محمد. ۱۳۹۱. مفرح القلوب (شرح قانونچه). تهران: المعلی.

۲۰. صیادی، مهدی، و همکاران. ۱۳۹۴. رساله حمامیه. کتابخانه طب نجوم (شخصی). کرج.
۲۱. طاهری، جعفر. ۱۳۹۵. حمام در متون طب دوره ی اسلامی: نظریه و عمل. فصلنامه پژوهش های معماری اسلامی ۴(۱): ۴۶-۶۳.
۲۲. عقیلی خراسانی شیرازی، محمدحسین. ۱۳۸۵. خلاصه الحکمه، جلد ۱. تصحیح و ویرایش اسماعیل ناظم. قم: اسماعیلیان.
۲۳. قبادیان، وحید. ۱۳۸۵. بررسی اقلیمی ابنیه ی سنتی ایران. تهران: انتشارات دانشگاه تهران.
۲۴. کرمانی، محمد کریم خان. ۱۳۷۳. دقایق العلاج، جلد ۱. ترجمه ی عیسی ضیا ابراهیمی. تهران: مرکز تحقیقات علوم اسلامی.
۲۵. کریم خان، ابراهیم. ۱۲۷۲. رساله دلاکیه. تهران: دانشگاه علوم پزشکی و خدمات بهداشتی درمانی ایران.
۲۶. کعبی پور، محبوبه. ۱۳۸۴. بررسی تاریخی عناصر چهارگانه در دوران باستان ایران و نمودهای عنصر آب در دوره ی هخامنشی (تخت جمشید و نقش رستم). مجموعه مقالات هم اندیشی ها: مقالات اولین هم اندیشی هنر و عناصر طبیعت (آب، خاک، هوا و آتش). فرهنگستان هنر (۴): ۱۷۰-۱۷۹.
۲۷. گروت، لیندا، و دیوید وانگ. ۱۳۸۴. روش تحقیق در معماری. ترجمه ی علیرضا عینی فر. تهران: انتشارات دانشگاه تهران.
۲۸. گیلانی، محمد کاظم. ۱۳۸۷. حفظ الصحة ناصری. تهران: انتشارات المعی (طرح احیای میراث فرهنگی مکتوب سنتی ایران).
۲۹. لطفی، علیرضا، و حسین مسجدی. ۱۳۹۲. فرهنگواره ی گرمابه. تهران: رنگ پنجم.
۳۰. نصر، سید حسین. ۱۳۷۷. نظر متفکران اسلامی درباره ی طبیعت. تهران: وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی.
۳۱. ولایتی، علی اکبر. ۱۳۸۸. پزشکی در فرهنگ و تمدن اسلامی. تهران: نهاد نمایندگی مقام معظم رهبری در دانشگاه، دفتر نشر معارف.

References

1. Aghili Khorasani Shirazi, Mohammad Hossein. 2006. *Summary of Wisdom, 1st Vol.* Edited by Esmaeel Nazem. Qom: Esmaeeleeyan.
2. Alexander, Christopher. 2007. *The Timeless Way of Building.* Translated by Mehrdad Ghayyumi Bidhendi. Tehran: Shahid Beheshti University Press.
3. Amirsadeghi, Nasr al-Din. 1972. *Teb al-Reza.* Tehran: Meraji Press Institue.
4. Ardalan, Nader, and Lale Bakhtiar. 2011. *Sense of Unity: The Sufi Tradition in Persian Architecture.* Tehran: Yaghmaei.
5. Biazar Shirazi, Abd al-Karim. 1996. *Medical Legal Treatise, 1st Vol.* Tehran: Daftar-e Nashr-e Farhang-e Islami.
6. Ghobadian, Vahid. 2006. *Climatic Investigation of Traditional Iranian Buildings.* Tehran: Tehran University Press.
7. Gilani, Muhammad Kazem. 1994. Hafez al-Sehhat Naseri. Tehran: al-Maa.
8. Gorut, Linda, and David Vang. 2005. *Architectural Research Method.* Tehran: Tehran University Press.
9. Helli, Jamal al-Din. 2003. *Sharh Tajrid al-Eeteghad.* Translated by Abolhasan Sherani. Tehran: Eslamiah.
10. Ibn-e Sina, Hossein Ibn-e AbdAllah. 1988. *The Canon of Medicine, 1st Vol.* Translated by Abd al-Rahman Sharafkandi. Tehran: Soroush.
11. Ibn-e Sina, Hossein Ibn-e AbdAllah. 2008. *Dafa' Mozar al-Kliah an al-Abdan al-Ensaniat.* Translated by Ali Reza Abasiyan. Tehran: Daneshpazhouh.
12. Ibn-e Batutah, Muhammad Ibn-e AbdAllah. 1985. *The Itinerary of Ibn-e Batutah.* Translated by Muhammad Ali Movahhed. Tehran: Translating and Publishing Books Agency.
13. Jamali, Marzieh, Hossine Mismi, and Mohsen Kalvandi. 2008. *Ancient Iranian Bathrooms.* Tehran: Construction Organization Press.
14. Jorjani, Ismael ibn-e Hasan Husseini. 2011. *Zakhire-ye Kharazmshahi.* Corrected and Annotated by Muhammad Reza Moharreri. Tehran: Iranian Academy of Medical Sciences.
15. Kabipoor, Mahboobeh. 2005. The Historical Review of the Ancient Four Elements and Aspects of the Water Element in Achaemenid Iran (Persepolis and Naqsh-e Rostam). Proceedings of the Seminars: Articles of the First Seminar of Art and Elements of Nature (Water, Soil, Air and Fire). *Iranian Academy of Arts* (4): 170-179.
16. Karim Khan, Ebrahimi. 1893. *Dalakhiah Thesis.* Tehran: Iran University of Medical Sciences and Health Services.
17. Kermani, Mohammad Karim Khan. 1994. *Daghaegh al-Alaj, 1st Vol.* Translated by Easa Zia Ebrahimi. Tehran: Research Center of Islamic Sciences.
18. Kheyrandish, Hussein. 2013. *Temperament Types.* Tehran: Ebtekar-e Danesh.
19. Lotfi, Alireza, and Hossein Masjedi. 2013. *Culture of Bath.* Tehran: Rang-e Panjom.
20. Pirnia, Muhammad Karim, and Gholam Hussein Memarian. 2004. *Introduction to Islamic Architecture (Buildings in Urban and Suburban).* Tehran: University of Science and Technology Publishing Center.
21. Pirnia, Muhammad Karim, and Gholam Hussein Memarian. 2008. *Study on Iranian Traditional Architecture.* Tehran: Sadi
22. Razavi barghaei, Hussein. 2009. Architecture of Bathroom in Ancient Medical Texts and in the Introduction of Dalakhiah. *Golestan-e-Honar* (15): 64-70.

23. Ruh al-Amini, Mahmood. 2007. Public Bathrooms in Society and Culture and Literature of Foretime. Tehran: Ettelaat.
24. Sajjadi, Seyed Ali Muhammad. 2003. Bath and Shower. *Ketab-e Mah-e Honar* (57-58):4-10.
25. Salarvand, Shahin. 2012. Comprehensive Theoretical Overview of Natural Things (Tbyyh Affairs) in Iranian Traditional Medicine. *Islamic and Iranian Traditional Medicine* 3(3): 251-262.
26. Sayyadi, Mahdi, et al. 2015. *Bathroom Thesis*. Library Astronomical Medicine (Personal Archive). Karaj.
27. Sayyadian, Saedeh, and Ahmad Reza Mirmoghtadaei. 2013. *Bath, 1st Vol*. Isfahan.
28. Shah Arzani, Mohamad Akbar Ibn-e Mohammad. 2012. *Mofarrah al-Gholub (Enlivening Hearts)*. Tehran: Al-Moalla.
29. Taheri, Jafar. 2016. Bathroom in Medieval Islamic Medical Texts: Theory and Practice. *Journal of Researches in Islamic Architecture* 4(1):46-63.
30. Nasr, Seyed Hussein. 1998. *Islamic Thinkers' Attitude about Nature*. Tehran: Ministry of Culture and Islamic Guidance.
31. Velayati, Ali Akbar. 2009. *Medicine in Islamic Culture and Civilization*. Tehran: Daftar-e Nashr-e Maaref.

Khorasani in *Kholasat-al Hekmat*, and many great thinkers so that they can investigate how the abovementioned concepts would be reflected in the architecture of the bathroom. The key question of the current research is this: what characteristics does diathesis have in traditional architecture of Iranian bathrooms?

In order to answer this question, a case-study method as well as compositional (combinational) strategies has been used. And in order to collect the data required, the field-dependent and library methods were applied. Afterwards, 10 samples of the architecture of Iranian bathrooms were selected, which are of high-quality values and can be considered in expressing the concepts which stem from the study of diathesis. Regarding the regional diversity of Iran, it has been attempted to select at least one sample from each region. What the present research ultimately emphasizes is to pay attention to the effect of Islamic-Iranian medicine's physicians' opinions as well as the degrees of health in the framework of two approaches: washing-cleanliness and being therapeutic recognizable in the architecture of Iranian bathrooms. Washing and cleanliness are revealed by massaging, cleaning and cure by using the model of diathesis, and its reflection in a communicative-service atmosphere and hierarchy (gradual change) as well as making balance (dynamism) which produce compatibility, gradual change in our body, and ultimately produce balance in human nature as well as architecture, leading to developing health. As the human physical and mental balances are gradually lost, retrieving such a balance in human diathesis and ego takes place gradually. For the same reason, gradual rites of bathing are compatible with the resemblance of nature system as well as human nature with the structure of quadratic elements of human diathesis as well as bathroom skeletal parts. Such concepts are recognizable as the criteria of designing in the works analyzed. Its structure has been made based on 4 main diatheses: heat and coldness, dry and wet, which are compatible with the 4 seasons and quadratic mucus of body as well as human lifetime days. The bathroom has been made in a quartet form or with 4 parts (the first part is heat and dry, the second is cold and wet, the third is heat and wet, and the fourth is heat and dry). The aim of such structural and content similarities is to develop an environment which would be compatible with human nature to maintain the diathesis balance and the enduring health of body and soul.

Keywords: Iranian Islamic Medicine, Temperament, Step four Tiled bathroom, Iranian Bathroom.

Diathesis as an Ancient Model in Architectural Designing of Iranian Bathroom**Divandari Javad ***

Associate Professor, School of Architecture and Urban Planning, Tabriz Islamic Art University

Danaeinia Ahmad **

Assistant Professor, Department of Architecture, Faculty of Architecture and Art, university of kashan

Sayyadi Mehdi ***

Researcher and lecturer in the field of traditional medicine Islamic Iranian history

EmamiMibodim Marzieh ****

Student of M.A, Faculty of Architecture and Art, university of kashan. (Corresponding Author)

Received: 13/4/2016

Accepted: 18/10/2016

Abstract

Diathesis is one of the fundamental concepts in Islamic-Iranian medicine which has a special place in traditional Persian medicine; because the general principles in diagnosis of treatment and keeping healthy are expressed on the basis of the study of diathesis. Considering the diathesis and the placement of it in traditional Persian medicine, we find that this knowledge is settled based on the study of diathesis. Iranian architects have attempted to use it practically since many years ago, as a model in their architectural works. Among the buildings which have conformed to the model of diathesis of design, it can be referred to the Iranian bathroom architecture. Paying attention to the importance of faith and ethics on the health of the body and making it as the ground work for the health of the soul, Iranian bathroom architecture, that the religious and moral principles are the source of it, designed as an old-fashioned sample along to the health of body and the soul and Traditional-Islamic medicine instructions. Therefore, the peace a person gets after taking a bath has a direct connection with the practical concepts hidden in Iranian bathroom architecture. Looking at the function and the place of bathrooms to keep healthy and to excrete some of diseases we find that principles and apparent and practical structure of bathrooms is planned on the human diathesis. This article sets this fundamental principle forth for discussion: Islamic-Iranian traditional medicine as a model expresses some facts in relation to the body health which has been artistically reflected in designing the architecture of Iranian bathrooms. Hence the authors have attempted to recognize the therapeutic aspects in the texts which are relevant to Islamic period medicine such as contemplations and opinions of Immaculates in *Teb-ol Reza* (Imam Reza's medicine), physicians and philosophers such as Avicenna in *Kanon* (Law), Farabi in *Siasat-e Madineh* (Medina's politics), Guilani in *Kholasat-al Hekmat* Nasseri, Jorjani in *Zakhireh Kharazmshahi*, Kermani in *Resaleh Dallakiyyah*,